

PASTORAAL BELEIDSPLAN CLUSTER DEN HAAG – NOORD 2013 – 2016 (definitieve versie)

“Van een Kerk die het geloof regelt naar een Kerk die het geloof doorgeeft en mogelijk maakt” (paus Franciscus)

1. Inleiding en aanleiding

In heel West-Europa worden de gevolgen van secularisatie en kerkverlating pijnlijk zichtbaar; dit alles heeft verregaande pastoraal - theologische én organisatorische implicaties. In ons land en ook in onze stad Den Haag is dat niet anders. Financiële inkomsten laten een forse daling zien; er zijn te veel kerkgebouwen om nog te kunnen onderhouden, en er zijn te weinig pastores beschikbaar om aan traditionele verwachtingspatronen te blijven voldoen. In onze rooms-katholieke kerkgemeenschap is daarom sprake van een diepgaand bezinningsproces op onze missie en organisatie in de nabije en verdere toekomst. Genoemd secularisatieproces is een onomkeerbare ontwikkeling en vormt een uitdaging én een kans om ons geloof te herijken en te toetsen aan de Bijbelse boodschap. Daarnaast internationaliseert onze samenleving in een rap tempo met alle gevolgen van dien voor de rol van kerk en religie. Den Haag is een gesecculariseerde én multiculturele stad. Beide aspecten bepalen de ontwikkeling van de katholieke kerk in de nabije en verdere toekomst. De heilige Geest spreekt ook in onze tijd en daagt ons uit om onze opdracht als christelijke gemeenschap in de samenleving van nu opnieuw te formuleren en te schragen met een houdbare organisatievorm. Om ook de komende generaties te blijven aanspreken, willen we als kerkgemeenschap in begrijpelijke taal het gesprek met onze stadgenoten aangaan, goed luisteren naar wat hen ten diepste bezig houdt en lering trekken uit hun gezichtspunten. Dit is nodig om een stevige basis te leggen onder onze nieuwe parochie en te voorkomen dat we slechts bezig zijn met symptoom-bestrijding.

Om aan boven genoemde problemen het hoofd te bieden heeft het bisdom Rotterdam haar visie op de toekomst neergelegd in het beleidsplan *Samenwerking geboden 2* (2007), waarin een nieuwe missie en visie worden geformuleerd binnen een gereorganiseerde diocesane structuur. In deze nieuwe structuur wordt het aantal parochies in het bisdom teruggebracht van 141 (in 2007) naar 23, worden kerkgebouwen aan de eredienst onttrokken en pastorale teams over grotere gebieden aangesteld.

Dit proces heet *clustervorming* en impliceert schaalvergroting, echter wel met aandacht voor “missionaire dynamiek” en “pastoraat op maat”. *Missionaire dynamiek* betekent, dat we als kerkgemeenschap onze missie in de samenleving positief dienen te formuleren, en via bundeling van krachten onszelf presenteren als een geloofsgemeenschap met uiteenlopende kwaliteiten. *Pastoraat op maat* wil zeggen, dat de sterke kanten van de plaatselijke gemeenschappen zo goed mogelijk tot hun recht komen en verder ontwikkeld worden. *Naast inkrimping dient dus tevens een kwaliteitsslag te worden gemaakt door de sterke kanten van onze gemeenschappen zoveel mogelijk te mobiliseren en op elkaar af te stemmen. Dit is de belangrijkste uitdaging van de clustervorming!* Schaalvergroting en fusie zijn altijd een riskante operatie. In andere sectoren van de samenleving hebben dergelijke reorganisaties niet altijd geleid tot kwaliteitsverbetering: zoals bv. in het onderwijs en de gezondheidszorg. Onzorgvuldige maatregelen kunnen leiden tot verlamming en demoralisering. Van de andere kant is de organisatie van de huidige parochies aan herziening toe: allereerst vanwege de gemiddeld hoge leeftijd van actief betrokkenen, én de toenemende

vershraling van het pastorale aanbod. Overigens bieden de katholieke migrantengemeenschappen – met name in ons deel van de stad – vanwege hun gemiddeld jonge leeftijd én een andere kijk op geloof en kerkopbouw nieuwe perspectieven en nieuw élan.

Het gebied dat het cluster Den Haag – Noord bestrijkt, is sociaal en kerkelijk uitermate divers. De verschillen in geloofsbeleving, taal, cultuur en sociale klasse vormen de volgende grote **uitdaging** in dit specifieke cluster. De cluster-indeling trekt zich in ons geval weinig aan van de zeer oude sociaal-psychologische grens in onze stad tussen het “zand” en het “veen”. Katholiciteit is immers altijd grensverleggend, al moeten we de weerbarstigheid van ingesleten sociale patronen en verhoudingen niet onderschatten.

Als nieuwe parochie staan wij niet op onszelf, maar hebben een missie in de stad Den Haag, met name in de hierboven geschetste maatschappelijk context :

- Wij vinden het belangrijk en de moeite waard om onze katholieke gemeenschap verder te ontwikkelen en te blijven opbouwen in onze samenleving. Wij vertegenwoordigen een traditie die eeuwenlang een opbouwende rol in de samenleving en in de wereld heeft vervuld en innerlijke kracht en troost heeft geboden aan vele mensen van alle leeftijden in uiteenlopende sociale, culturele en historische omstandigheden. We zijn er daarom van overtuigd dat de katholieke traditie toekomst heeft, zij het dat organisatorische aanpassingen noodzakelijk zijn.
- Als rooms-katholieke kerkgemeenschap willen wij een constructieve bijdrage leveren aan het welzijn van onze Haagse medeburgers. Daarnaast willen wij inhoudelijk bijdragen aan het maatschappelijke debat in onze stad over de rol van religie in onze snel veranderende samenleving.

Het is onze gemeenschappelijke overtuiging, dat het *evangelie van Jezus Christus* een relevante boodschap is en blijft in onze maatschappelijke en mondiale context van de 21^e eeuw. Al is de wereld sterk veranderd, de mens blijft in de kern dezelfde. Het evangelie is een bevrijdende boodschap, die opkomt voor menselijke waardigheid zonder aanzien des persoons. De katholieke traditie biedt bovendien een historisch beproefde en universele wijze om mensen van uiteenlopende achtergronden bij elkaar te brengen. Tevens biedt onze kerkgemeenschap via haar verkondiging en sacramenten een manier om onze levensloop te begeleiden en zinvol te duiden, en om te gaan met het verdriet en lijden dat inherent is aan het menselijke bestaan. Ten aanzien van de multiculturele samenleving heeft het kader van de R.K. Kerk daarnaast veel ervaring in huis, omdat de Kerk zelf internationaal en multicultureel is gestructureerd. De R.K. Kerk biedt daarom nog altijd een relevant zingevingskader, met een boodschap die niets aan actualiteit heeft ingeboet. Voorwaarde is echter wel een open houding jegens de huidige samenleving en de bereidheid om te luisteren naar wat mensen van nu ten diepste bezig houdt en wat zij waardevol achten.

Wij streven zo veel mogelijk constructieve relaties na met zusterkerken in onze stad, met vertegenwoordigers van andere religies en levensbeschouwingen, met welzijnsorganisaties, de zorgsector, het onderwijs en de gemeentelijke overheid.

In dit pastorale beleidsplan schetsen wij algemene lijnen voor de nabije toekomst, die per jaar (vanaf 2014) nader geconcretiseerd zullen worden in een *werkplan*. Wij vinden het van belang om zoveel mogelijk draagvlak te creëren voor onze benadering in de verschillende gemeenschappen binnen de nieuwe parochie.

2. Missie: “Katholiek in Den Haag: spiritueel én solidair!”

In onze samenleving en stad is enerzijds veel behoefte aan bezinning, meditatie en gebed, en anderzijds aan solidariteit, gemeenschapsvorming en compassie. In een samenleving waarin kerken als minder relevant worden beschouwd, constateren we desondanks een enorme hang naar religie (= letterlijk “verbinding”), meditatie en bezinning in een harde en jachtige maatschappij. De aantrekkelijkheid van zen-meditatie, yoga en mindfulness enerzijds, en van Pinksterbewegingen en evangelische gemeenten anderzijds laat zien, dat vele mensen uit alle lagen van onze samenleving op zoek zijn naar zingeving en verdieping.¹ De katholiek-christelijke traditie kent echter vele mogelijkheden om innerlijk in balans te leren leven: de Bijbelse geschriften en o.a. de monastieke en mystieke stromingen uit de kerkgeschiedenis bevatten wat dat betreft onvermoede rijkdommen. Ook heeft de katholieke traditie de know-how om de dialoog aan te gaan met nieuwe religieuze stromingen en andere godsdiensten.

Daarnaast leven we in een geïndividualiseerde en competitieve samenleving, waarin vereenzaming en armoede toenemen. De economische crisis van dit moment maakt de problematiek alleen maar scherper. Het is onze overtuiging, dat de economische crisis het symptoom is van een dieper liggende spirituele en morele crisis: immers, we zijn aangelopen tegen de grenzen van het wijd verbreide neoliberale gedachtegoed, waarin vrijheid en verantwoordelijkheid niet in samenhang met elkaar worden gezien. Voorts wordt onze maatschappij steeds pluriformer, waardoor geestelijke desoriëntatie toeneemt. Toch is de multiculturele samenleving inmiddels een feit, en vanuit onze katholieke oriëntatie beschouwen wij dit als een verrijking.

De verbinding tussen *spiritualiteit* en *solidariteit* wordt gevormd door **Jezus Christus** zelf, die is opgestaan uit lijden en dood en daarmee de opstanding, de waardigheid en het leven van iedere mens beoogt. Zijn missie 3 is samengevat in Lukas 4,18 (zie Jesaja 61,1-2):

*“De Geest van de Heer is over mij gekomen, omdat Hij mij **gezalfd** heeft. Hij heeft mij **gezonden** om aan armen goed nieuws (= evangelie) te brengen, wie zich gevangen voelt te bevrijden, wie verblind is de ogen te openen, wie verdrukt is te laten gaan in vrijheid.”*

Deze zending, dit programma van *evangelisatie* (= letterlijk brengen van goed nieuws) mogen wij als Haagse katholieken in verbondenheid met andere christelijke gemeenschappen beleven en verstaan als ónze missie, zoals uitgedrukt in ons doopsel en vormsel. Christus is waarlijk aanwezig in ons midden als de Verrezen Heer die ons zendt: in de viering van de Eucharistie (zie Lukas 22, 1-30; 24, 13-35), in de gelovige gemeenschap zelf (zie 1 Korinthiërs 12, 27) en in de armen, zieken, vluchtelingen en gevangenen die een beroep op ons doen (Mattheus 25, 31-46).

“Wie is immers de grootste: die aanligt of die bedient? Niet hij die aanligt? Ik ben onder u als degene die bedient.” (Lukas 22, 27)

“Terwijl Hij met hen aanlag nam Hij het brood, sprak de zegen uit, brak het en reikte het hun toe. Nu gingen hun ogen open, maar Hij verdween uit hun gezicht.” (Lukas 24, 30-31)

“Welnu, gij zijt het lichaam van Christus, en ieder van u is een lid van dit lichaam.” (1 Korinthiërs 12, 27)

“Ik had honger en gij hebt Mij te eten gegeven, Ik had dorst en gij hebt Mij te drinken gegeven, Ik was vreemdeling en gij hebt Mij opgenomen, Ik was naakt en gij hebt Mij gekleed, Ik was ziek en gij hebt Mij bezocht, Ik was in de gevangenis en gij hebt Mij bezocht.” (Mattheus 25, 35-36)

3. Visie

Bovenstaande missie willen we de komende 3 jaar realiseren in 4 tot 6 parochie-locaties² onder leiding van een pastoraal team bestaande uit 6 pastorale beroepskrachten (fulltime en parttime), benoemd door de bisschop van Rotterdam. Elk teamlid krijgt eigen specifiek omschreven verantwoordelijkheden (zie prioriteit “teambuilding” in paragraaf 4). Het team werkt samen met de religieuze gemeenschappen van HIRCOS (Stortenbekerstraat) en de broeders van Sint Jan (Oude Molstraat). Er wordt één overkoepelend parochiebestuur gevormd; op locatie worden pastoraatsgroepen en beheerscommissies ingericht. Een *pastoraatsgroep* is een groep van minimaal 3 tot maximaal 6 geschoolde vrijwilligers, die de relatie tussen de lokale gemeenschap en het Pastorale team onderhouden en mede inhoud geven aan de uitvoering van het pastoraat ter plaatse. Locale *beheerscommissies* hebben de zorg voor gebouwen en financiën onder verantwoordelijkheid van het bestuur van de nieuwe parochie.

Het is van belang om een **pastoraat op maat** te ontwikkelen vanuit de *sterke kanten* van de aanwezige gemeenschappen in de nieuwe parochie, binnen de mate van het mogelijke. Via de pastorale deelterreinen willen we onze visie nader toelichten, op basis van boven beschreven missie:

- **Liturgie:** het Pastorale team garandeert een volwaardige liturgie en sacramentenbediening, geconcentreerd in 4 tot ca. 6 locaties (A- en B-categorie). Onze visie op de liturgie houdt in, dat wij de Eucharistie zien als bron en hoogtepunt van ons gezamenlijk geloven.³ Rond de Tafel van de Eucharistie komen we samen; daar begint onze opdracht en zending als christenen. Ook zijn andere vormen van liturgie, gebed en meditatie mogelijk. Daartoe dienen we minimaal te beschikken over de volgende kerkgebouwen: H.Jacobus de Meerdere, H. Martha, H. Paschalis Baylon en H. Antonius Abt (A-categorie): dit vanwege de geografische ligging en het verschil in pastorale aanpak. B-4 categorie: de Josephkapel kan open blijven, omdat die niets kost. Over de toekomst van de Marlotkerk, Agneskerk en Elandstraatkerk wil het pastorale team graag meedenken: hier is wijsheid en zorgvuldigheid geboden. Tegelijkertijd dient de liturgie van de aanwezige *migrantengemeenschappen* goed te worden georganiseerd in samspraak met de Spaanssprekende, Portugeessprekende, Filippijnse, Afrikaanse, Antilliaanse, Surinaamse, Indonesische, Duitstalige, Hongaarse en Italiaanse gemeenschappen. Daarnaast streven we een goede samenwerking na met de Franstalige parochie “Tous les Saints”, de Engelstalige parochie “Church of our Saviour”, en de Poolse parochie “Onze Lieve Vrouw Sterre der Zee” (Polska Parafia “N.M.P. Gwiazdy Morza”). De jaarlijkse internationale eucharistieviering in de Marthakerk is een goede manier om gemeenschappen van verschillende culturele achtergronden samen te brengen en mondiale katholiciteit te beleven.
- **Katechese:** Het Pastorale team hecht grote waarde aan geloofsvorming en geloofsverdieping, afgestemd op mensen van verschillende leeftijden en culturele achtergronden. De nieuwe parochie dient een juiste balans te vinden tussen geloofsvorming op locatie (als belangrijke motor van gemeenschapsopbouw) en de organisatie van cursussen en educatieve activiteiten op parochie-niveau. Het hangt ervan af, welke doelgroep we voor ogen hebben. In het eerste geval doelen wij vooral op eerste communie- en vormsel-voorbereiding (jonge gezinnen). In het tweede geval denken wij aan doop- en huwelijksvoorbereiding (jonge stellen / gezinnen); én aan cursussen die een bijdrage leveren aan geloofsverdieping van parochianen, alsmede lezingen die de rol van geloof en levensbeschouwing in de samenleving aan de orde stellen (breed publiek). Overigens vinden we, dat een *Eerste Communieviering* steeds op locatie dient te worden georganiseerd. Een *Vormselviering*

organiseren we in één kerk binnen de nieuwe parochie: om de beurt in een andere kerk. De jonge gezinnen die wij in het kader van sacramentenkatechese ontmoeten, beschouwen wij als een zeer belangrijke doelgroep die het gezicht van de nieuwe parochie mede zullen gaan bepalen.

- **Diaconie** krijgt een stevig accent in ons pastorale beleid, overeenkomstig onze missie. In het cluster is een goed functionerend diaconaal centrum (Multicultureel Ontmoetingscentrum – M.O.C., in de Schilderswijk) dat inspeelt op de vele noden onder Hagenaars aan de onderkant van de samenleving, waaronder migranten en vluchtelingen, én autochtone Hagenaars. Dit centrum mag rekenen op steun van zowel fondsen als van de gemeente Den Haag, maar blijft onderdeel van de parochie Den Haag – Noord. De Parochiële Charitas Instellingen van de diverse locaties zijn met elkaar in overleg om een gezamenlijk diaconale visie te ontwikkelen. Ook is samenwerking met andere diaconale fondsen een belangrijke doelstelling. Een gezamenlijke visie en meer samenwerking zal naar onze overtuiging leiden tot kwaliteitsverbetering. Belangrijke doelgroepen van de kerkelijke diaconie zijn o.a. de groeiende groep Hagenaars die door de economische crisis in de problemen zijn geraakt, ouderen die vereenzamen, en vluchtelingen en migranten die door de overheid aan hun lot worden overgelaten. Ook kan de R.K. parochie een belangrijke bijdrage leveren aan de samenleving door in overleg met de diaconie van de Protestantse kerken in Den Haag mee te werken aan de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO) ⁴. Werkgroepen “Missie – Ontwikkeling – Vrede” (M.O.V.) vragen tenslotte aandacht voor internationale vraagstukken zoals armoedebestrijding, mensenrechten, eerlijke handel, vluchtelingenproblematiek, oorlog en vrede: door activiteiten te organiseren in de Vredesweek (september), en de gemeenschappen te betrekken bij Fair Trade, Amnesty International, Advents- en Vastenactie maken we werk van mondiale bewustwording onder onze parochianen.
- **Gemeenschapsofbouw.** Dit is een echte prioriteit vanwege de riskante onderneming die een ⁵ fusieproces kan zijn. Aandacht is noodzakelijk voor alle gemeenschappen in de parochie: wij beschouwen dit als een belangrijke prioriteit (zie blz. 6). Een specifieke benadering vergen de migranten-gemeenschappen: hier is kennis van taal en cultuur onontbeerlijk. Leden van het pastorale team hebben hieromtrent al veel kennis in huis.
- **Oecumene / kerk en samenleving.** In de inleiding is opgemerkt, dat wij als parochie Den Haag – Noord een bijdrage willen leveren aan het welzijn van de Haagse samenleving en aan het maatschappelijk debat. In boven genoemde diaconale taken is een deel van die bijdrage reeds verwoord. Daarnaast zoeken we nauwe samenwerking met het Spiritueel centrum De Boskant; het is immers hun én onze ambitie om de relatie tussen geloof / levensbeschouwing en actuele vragen met betrekking tot samenleving en politiek aan de orde te stellen via lezingen en debatten. Daarnaast participeren we in de Haagse Gemeenschap van Kerken, de Haagse Raad voor Levensbeschouwingen en Religies en het maandblad Kerk in Den Haag.

4. Prioriteiten voor de komende 3 jaar

In het Raamwerk voor een pastoraal beleidsplan ten behoeve van een cluster in het bisdom Rotterdam wordt aanbevolen om 3 prioriteiten te formuleren voor de komende 3 jaar. ⁵ Onze prioriteiten hebben betrekking op het leggen van een goede *basis* voor de nieuwe parochie Den Haag - Noord. Onze pastorale aandacht richt zich in de eerste tijd vooral op het *procesmatige* karakter van de vorming van de nieuwe

parochie: gezien de complexiteit van het proces kan het belang van deze benadering niet genoeg worden benadrukt.

- De eerste prioriteit is **“teambuilding”**. Zodra de 6 teamleden door de Bisschop benoemd zijn, zullen zij zich toeleggen op de vorming van een hecht team. Immers, een slecht functionerend of innerlijk verdeeld team kan geen zinvolle bijdrage leveren aan de opbouw van de nieuwe parochie. Elementen in de team-building zijn: team-training, regelmatige ontmoeting, vergadering en gebed. Het team zorgt voor een goede taakverdeling: verdeling aanspreekbaarheid voor de parochielocaties; verdeling portefeuilles (pastorale deelterreinen, zie uitgewerkt onder “visie”, blz. 3 en 4). Ook worden goede onderlinge afspraken gemaakt over de bereikbaarheid én vrije tijd van de teamleden.
- De tweede prioriteit is **gemeenschapsopbouw**, in concreto de begeleiding van de gemeenschappen en het proces van hergroepering na sluiting van een kerkgebouw. Allereerst verdienen die gemeenschappen aandacht, die hun vertrouwde plek moeten verlaten. Maar evenzeer dienen de gemeenschappen te worden begeleid, die in hun gebouw ruimte moeten maken voor een nieuwe gemeenschap. In dit proces kunnen namelijk veel spanningen en conflicten optreden; leden van het Pastorale team hebben hier al eerder ervaring mee opgedaan. Aandacht zal er zijn voor de eigenheid en sterke kanten van elke gemeenschap, zodat die vruchtbaar verder kunnen worden ontwikkeld in het verband van het grotere geheel van de parochie. Op elke locatie wordt verder een *pastoraatsgroep* ingericht: als een verbindend element tussen de parochianen en het pastorale team.
- De derde prioriteit is **communicatie**. Goede communicatie is onontbeerlijk om het project clustervorming überhaupt te doen slagen: communicatie naar binnen en naar buiten. Het is een kwestie van goed management, zonder welke Pastoraal team, Parochiebestuur en andere geledingen binnen de parochie niet naar behoren kunnen functioneren. Vandaar dat er een centraal *parochie-secretariaat* zal worden ingericht, met *deel-secretariaten* op de locaties. Een *organogram* is nodig om voor parochianen en belangstellenden duidelijk te maken, hoe de nieuwe parochie-organisatie in elkaar steekt. Er komt een centrale *website*, met links naar lokale websites, én een centraal *parochieblad*. En per locatie een weekfolder of weeknieuws, waarin de belangrijkste vieringen en activiteiten staan vermeld. Dit pastorale beleidsplan wordt gepubliceerd op de centrale website, zodat voor iedereen duidelijk en transparant is wat we met de nieuwe parochie beogen. Verder willen wij *sociale media* zoals Facebook inzetten, aangezien de jongere generaties (tot ca. 50 jaar) bij voorkeur via dit medium met elkaar communiceren. Samenwerkingsprocessen staan of vallen met goede en duidelijke communicatie; vandaar dat een professionele aanpak en begeleiding op dit specifieke terrein noodzakelijk zijn.

5. Besluit

De nieuwe parochie Den Haag – Noord wil van de eerder geschetste nood een deugd maken. We maken een nieuwe start en die wordt gevoed door een gelovig en eigentijds engagement. Elke crisis bevat ons inziens nieuwe kansen. Onze missie **“Katholiek in Den Haag: spiritueel én solidair”** bepaalt ons tot onze kern-opdracht: namelijk om het evangelie van Jezus Christus in onze tijd en omstandigheden op een *geloofwaardige* wijze te verkondigen en in de praktijk te brengen! Dit betekent, dat we duidelijker nog dan

voorheen de noden en vragen van Hagenaars dienen te beluisteren. Paus Franciscus roept ons op om de geslotenheid van de oude parochiecultuur te verlaten en structuren te ontwikkelen “om te kunnen gaan naar we nodig zijn, waar de mensen zijn.”⁶ Hij noemt dit een “pastorale ommekeer”, waarin we “worden van een Kerk die het geloof regelt tot een Kerk die het geloof doorgeeft en mogelijk maakt”.⁶ Deze richting bevat **dé uitdaging bij uitstek** voor de komende jaren!

6. Noten

1. Zie bv. Stichting Chi-zone in het voormalig kerkgebouw Onze Lieve Vrouw van Lourdes in Scheveningen; en de diverse Pinksterkerken die onderdak hebben gevonden in de voormalige r.k. kerk aan het Monnikendamplein of ruimte huren in tal van andere Haagse kerkgebouwen.
2. Dit in afwachting van een definitieve beslissing over het aantal parochie-locaties.
3. Zie dogmatische Constitutie van de 2^e Vaticaans Concilie *Lumen Gentium*, paragraaf 11. Eveneens verwijzen we naar de diocesane beleidsnota liturgie *Hoe zijt Gij aanwezig....* (2003).
4. Zie voor nadere oriëntatie het Meerjarenbeleidsplan Maatschappelijke Ondersteuning 2011 – 2014 “Zorg voor elkaar” op de website van de gemeente Den Haag: www.denhaag.nl. Kernthema’s zijn hier “participatie” en “eigen verantwoordelijkheid”. Ook het huidige kabinetsbeleid gaat verder op de ingeslagen weg van de “terugtrekkende overheid”.
5. Zie Bisdom Rotterdam: *Raamwerk voor een pastoraal beleidsplan van een parochie*, blz. 7.
6. Uit artikel “Kerk moet mensen zoeken en hen leren kennen”: fragmenten uit het boek *“Franciscus. Leven en denken van Jorge Bergoglio”* van Sergio Rubin en Francesca Ambrogetti. Gepubliceerd in dagblad Trouw d.d. 18 mei 2013.